

KÜLTÜREL ÇEŞİTLENME VE ANADOLU'DA BİZANS İKTİDARININ ÇÖKÜŞÜ*

Peter CHARANIS

Çeviren: Mustafa ALİCAN**

Şimdi Bizans İmparatorluğu olarak adlandırdığımız Roma İmparatorluğu, 7. yüzyılda Mısır, Suriye, Filistin ile Mezopotamya ve Ermenistan'daki topraklarını kaybetti. Yüzyılın sonu itibarıyla bütün Ermenistan'ı kontrolleri altına almış olan Araplar, 708 yılında Tyana'yı ele geçirdiler. Tyana, bir ucu Trabzon'un biraz doğusundan Karadeniz'in kıyısına, diğer ucu ise Calycadnus Seluceia'sının doğusundan Akdeniz'e ulaşan, Nikopolis'in doğusundaki Lycus ile Sebasteia'nın doğusundaki Kızılırmak'ın (Halys) yukarı kıyılarına doğru Toros dağları boyunca uzanan ve bunun dışında iki yüz elli yıl boyunca Bizans'ın Anadolu sınırını oluşturan geniş bir bölgeydi. Bizans, batı bölgelerinde ve Kilikya dışında Anadolu platosunun merkezi üzerinde etkin bir kontrol mekanizması kurabilmeyi başarmıştı.¹ İmparatorluk Balkan yarımadasındaki topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiş olmasına rağmen, Anadolu'nun elde tutulabilmesi sayesinde ayakta kalmayı ve yeniden büyük bir güç haline gelmeyi başarabildi. Bizans Anadolu'su, en azından Araplar arasında, Bizans İmparatorluğu ile aynı anlama gelmekteydi.²

Bizans İmparatorluğu'nun elde ettiği başarının temel nedeninin Anadolu'da sahip olunan yerler olduğuna inanan Norman Baynes, "hem insan

* Bu çalışma ilk olarak burada yayınlanmıştır: "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor," *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29 (1975), pp. 1-20. Mayıs 1974'te Dumbarton Oaks'da düzenlenen "The Decline of Byzantine Civilization in Asia Minor, Eleventh-Fifteenth Century," başlıklı sempozyumda sunulan bildirinin hemen hemen aynısıdır.

** Arş. Gör., Ege Üniversitesi Tarih Bölümü.

¹ Bizans'ın Anadolu sınırları için en önemli çalışma, kuşkusuz E. Honigmann'ın (*Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches* (Brussels, 1935), 43 ff.) eseridir.

² D. J. Georgacas, *The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames* (=Beiträge zur Namenforschung, n. f. 8) (Heidelberg, 1971), 69 f., 77.

hem de para kaynağı” olarak ikincisine göndermede bulunmaktadır.³ Anadolu, kuşkusuz doğal kaynaklar açısından zengindi ve eski zamanlardan beri sömürülmeye uygun gelişkin tekniklere sahipti.⁴ Fakat maddi gelir sağlayan kaynağın geniş boyutu –kullanılabilir servet daha uygun bir deyimdir- kalabalık ve başarılı bir nüfusa dayanmaktadır ve Anadolu’daki Bizans nüfusunun boyutları konusunda kaynaklar kesin bilgi vermezler.

Bizans Anadolu’sunu oluşturan bölgelerin nüfusunun, M. S. 2. yüzyılın sonuna doğru, toplamda 11 milyon 8 yüz bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu tahmin, derleyeninin deyimiyle, “çok az bir yanılma payına” sahiptir.⁵ 3. yüzyılda bu bölgelerin nüfusunda dikkat çekici bir azalma olmuş, ancak nüfusun 4. yüzyılın bir bölümünde ve 5. yüzyılın sonunda bir toparlanma içine girdiği gözlenmiştir. 541 yılında, bir dizi ölümcül hastalığın ilk olarak patlak vermesiyle yeni bir demografik kriz başlamıştır. Anadolu’da veba ortaya çıkmış, özellikle nüfusun yoğun olduğu batı bölgelerinde 6. ve 7. yüzyılın tamamı ile 8. yüzyılın bir bölümünde etkili olmuştur. Bu sıralarda Anadolu, İranlıların ve özellikle de Arapların hemen hemen her yıl tekrarlanan yıkıcı akınları ile karşı karşıyaydı. Bundan dolayı, kesin olarak, 6. yüzyılın ortalarından itibaren yerleşik nüfusta bir azalmanın görülmeye başlandığı ve bu azalmanın 7. ve 8. yüzyıllar boyunca bazen azalarak bazen de çoğalarak devam ettiği düşünülebilir.⁶ İmparatorlar bu durumun farkındaydı ve yeni toplulukları iskân ederek sorunun üstesinden gelmeye çalışıyorlardı. V. Konstantin’in manastır karşıtı faaliyetleri yeni bir demografik temel bile oluşturmuştu.⁷ 9. yüzyılın başında işler yoluna girmeye başladı. Bu konuda yeterli bilgi yoktur, fakat en azından, Anadolu’nun neredeyse sürekli bir hale gelmiş olan ve önceki yüzyıllarda nüfusun iyice azalmasına neden olan Arap akınlarının etkisine çok fazla maruz kalmadığı bilinmektedir. Yeteri kadar büyük ve müreffeh şehirlerin varlığına dair birkaç kaynak vardır; piskoposluk sayısında bir artış görülmektedir⁸ ve Ostrogorsky’nin de işaret ettiği gibi, 10. yüzyılda toprak

³ *Byzantine Studies and Other Essays* (London, 1955), 92.

⁴ T. R. S. Broughton, “Roman in Asia Minor,” in T. Frank, ed., *An Economic Survey of Ancient Rome*, IV (Baltimore, 1938), 599 ff.; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (Princeton, 1950), II, 34 ff.

⁵ Broughton, *aynı yer*, 815.

⁶ P. Charanis, *Studies on the Demography of the Byzantine Empire, Collected Studies* (London, 1972), study I, ss. 9, 10, 11, 13. Krş. H. Ahrweiler, “L’Asie Mineure et les invasions Arabes (VIIe-IXe siècles)”, *RH*, 227 (1962), 13 ff.

⁷ P. Charanis, “The Monk as an Element of Byzantine Society,” *DOP*, 25 (1971), 66f.

⁸ *Aynı yazar*, *Studies on the Demography*, study I, s. 13.

sahibi aristokrasinin daha çok toprak elde etmeye yönelik doymak bilmez arzusu, tarımsal üretimde belirli bir bolluk oranına ulaşıldığının göstergesidir.⁹ Eskiçağ ve ortaçağ nüfusu ile ilgili tahminlerinin düşüklüğü dillere pelesenk olan J. C. Russell, M. S. 800 yıllarında Bizans Anadolu'sunun nüfusunun 8 milyon civarında olduğunu tahmin etmektedir.¹⁰ Russell'ın tahmininin ya da aslında hiçbir tahminin güçlü bir dayanağı yoktur; bununla birlikte, 9. yüzyılın sonunda ve 10. yüzyılda Bizans Anadolu'sunun kalabalık bir yer olduğu izlenimi güçlüdür. 10. yüzyılda yaşamış bir Arap coğrafyacısı olan ve Kuzey Afrika'daki Fatimî ülkesine, Mağrib'e nazaran Bizans İmparatorluğu'nun refah ve nüfus açısından geri olduğu gözlemleyen İbn Havkal, Anadolu'nun batıda kalan bölgeleri ile ilgili şunları söylemektedir: “İki şehir [Attaleia ve İstanbul (Konstantinopolis)] verimli ve kalabalıktır. Attaleia'nın banliyölerinden ve giderek genişleyen verimli kırsal bölgelerinden İstanbul boğazına giden ve sürekli kesintisiz olarak işleyen bir yol vardır.”¹¹ Anadolu'nun nüfusu, kuşkusuz yarımada'nın her yerine eşit bir biçimde dağılmış değildi. Platonun merkezinde bulunan bölgeler, elbette nehir vadileri kadar yoğun nüfuslu değildi.

Broughton'un, bu çalışmanın başında verdiği M. S. 2. yüzyıla ait nüfus tahmini, Anadolu'nun çeşitli özelliklerine dayanmaktaydı: verimli vadilerin bulunduğu yerler, ormanlar ve dağlar, nem ve iklimin kuruluşu... Fakat onun hesaplamalarına ağırlıklı olarak temel teşkil eden unsur, nüfusu on binlere ya da bazı örneklerde görüldüğü üzere yüz binlere ulaşan hatırı sayılır miktarda şehrin varlığıydı.¹² 6. yüzyılın sonunu takip eden dönemde, bu şehirler hem yönetim, hem de nüfuslarının boyutları ve özellikleri ile ilgili olarak önemli değişikliklere uğramışlardı. Bununla birlikte Anadolu coğrafyasının önemli bir unsurunu oluşturmaya devam ettiler.¹³ Yarımada'da, 7. yüzyıldaki Arap saldırısı ile ortaya çıkan ve hem bu dönemde hem de sonraki iki yüzyıl boyunca etkili olan karışıklıktan etkilenmeyen şehir yoktu. Bazı araştırmacılara göre, bu şehirlerdeki çöküş o kadar büyük boyutlardaydı ki, bütün pratik hedeflerin yok

⁹ G. Ostrogorsky, “Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter,” *Byzantion*, 6 (1931), 233.

¹⁰ *Late Ancient and Medieval Population* (= TAPS, n.s. 48, pt. 3) (Philadelphia, 1958), 148.

¹¹ İbn Hauqal, *Configuration de la Terre*, Fransızcaya çeviren: J. H. Kramers ve G. Wiet (Paris, 1964), I, 196f.

¹² Broughton, *ayn her.*, 815.

¹³ Justinian döneminin sonunda Anadolu şehirlerinin durumu ile ilgili genel bir inceleme için bakınız: A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 2. Baskı (Oxford, 1971), 28-225. 6. yüzyılda genel anlamda Bizans şehri ile ilgili olarak bakınız: D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert* (Munich, 1969).

olduğu söylenebilirdi. Bu görüş, büyük ölçüde, iki ya da üç yerden elde edilen nümizmatik ve arkeolojik verilere dayanmaktaydı ve bunlardan elde edilen genel bir çıkarım ile bu ve diğer yerler incelenmekteydi.¹⁴ Bununla birlikte, İslam coğrafyacılarının eserlerinde bu görüşü desteklediği görülen bilgiler de vardır.

Daha önce başka bir bağlamda da göndermede bulunmuş olduğum İbn Havkal, Bizans İmparatorluğu'ndaki şehirlerin sayısı ile ilgili olarak şöyle demektedir: "Sahip olduğu toprakların büyüklüğüne, sürekli olarak varlığına sürdürmesine ve konumuna rağmen, Bizans İmparatorluğu'nda bulunan zengin şehirlerin sayısı azdı. Aslına bakılırsa imparatorluğun çok büyük bir bölümü dağlardan, hisarlardan, kalelerden, rahiplerin ikamet ettiği yerleşim birimlerinden, kayalarla ya da tünellerle ayrılan evlerin bulunduğu küçük şehirlerden oluşuyordu."¹⁵ 982 yılında Farsça olarak kaleme alınmış coğrafi bir derleme olan ve erken dönem Arap coğrafyacılarının eserlerinden faydalanılarak hazırlanan *Hudûdu'l-Âlem*'in müellifi şöyle yazar: "Eski günlerde Rûm'da sayısız şehir vardı..., fakat şimdi birkaç tane kaldılar. Bu yerlerin çoğu... zengin ve rahattır ve (her birinde) çok güçlü bir kale vardır..., akınların sıklığından dolayı... Gazilerin düzenlediği... Onların üzerine."¹⁶ Sonuç açıktır: Anadolu'ya sızdıkları yaklaşık iki yüz yıllık süreç boyunca, Araplar, yarımadaadaki şehirlere yıkım getirdiler. Arapların Anadolu'daki önemli Bizans şehirlerini ele geçirdikleri, yıktıkları ve bazı örneklerde de görüldüğü gibi harabeye çevirdikleri, elbette, hem Arapça hem de Yunanca kaleme alınmış olan diğer kaynaklardan da bilinmektedir. Brooks, Vasiliev,

¹⁴ Sorun, G. Ostrogorsky tarafından şu çalışmada ele alındı: "Byzantine Cities in the Early Middle Ages," *DOP*, 13 (1959), 45-66; Karş. Charanis, *Studies on the Demography*, study I, s. 7. Sardes'teki kazılar ve Bizans sikkeleri ile ilgili yayınlar, konuya yönelik merakı yeniden canlandırdı; Bakınız: G. E. Bates, *Archaeological Exploration of Sardis. Byzantine Coins* (Cambridge, Mass., 1971), 1-3: "Sikkeler, Sardis'in son yıkım tarihi ile ilgili olarak oldukça kesin bir tarih vermektedir. Büyük yıkımın ve yangının kanıtı, yanmış katmanlarda bulunan çok sayıda bakır Bizans sikkesinin, daha sonrasına değil de, 491 yılından 616 yılına kadar tarihlenmesidir. Şehrin yeniden inşa edildiğine dair izlerin olmaması, yıkımın, 616 yılından daha önceki bir tarihte gerçekleşmediğini göstermektedir... Yıllardan beri, Pers ordularının, Anadolu'nun batısına geniş çaplı akınlar yaptıkları düşünülmektedir... Bu şekilde Sardis'in, bu akınları gerçekleştiren ordulardan biri tarafından 616 yılında ele geçirilerek yıkılmış olması olasıdır... Buradan, şehrin 616 yılında yıkıldığı sonucuna varıyorum... Şimdiye kadar bulunan sikkeler, 616 yılından sonra, en azından 10. yüzyılın sonuna kadar buraya yeniden yerleşildiğine dair sağlam bir kanıt sunmamaktadır." Fakat bakınız: P. Charanis, "A Note on the Byzantine Coin Finds in Sardis and Their Historical Significance," *Επ. Έτ. Βύζ. Σπ.*, 38-40 (1972-73), 175-80.

¹⁵ *Aym yer*, I, 194f.

¹⁶ *Hudûd al Âlam*, çeviri ve yorum: V. Minorsky (Londra, 1937), 157.

Grégoire ve Canard tarafından çevrilen Bizans ve Arap tarihçilerinin eserleri incelendiği takdirde, aşağıdaki şehirlerin, 7, 8 ve 9. yüzyıllar boyunca şu ya da bu zamanda Araplar tarafından ele geçirildiği görülecektir: Abydus, Acroinon, Amaseia, Amisus, Amorion, Ankara (Ancyra), Pisidia'da (Burdur yöresi) bulunan Antioch,^{***} Caesarea, Kyzicus, Kapadokya'da bulunan Heracleia, Ikonion, Laodiceia Catacecaumene, İzmit (Nikomedia), Nyssa, Frigya'da bulunan Synada, Lycaonia'da (Konya yöresi) bulunan Thebasa.¹⁷

Müslüman coğrafyacıların tanıklığına daha yakından bakalım. İbn Havkal, Kuzey Afrika'daki Fâtımîlerin bir propagandacısıydı.¹⁸ Bizans İmparatorluğu'nun 10. yüzyılda Müslümanlara karşı elde ettiği başarıları imparatorluğun gücüne değil, Müslümanların zayıflığına bağlıyordu. Ona göre, Bizans İmparatorluğu yoksuldu. Kaynakları, Müslümanların sandığından daha da azdı.¹⁹ Bundan dolayı, onun Bizans İmparatorluğu'nda birkaç zengin şehir bulunduğuna dair ifadesi, zenginlik vurgusu taşıdığı için öneminin bir kısmını kaybetmekte ve son tahlilde, Bizans İmparatorluğu'nda bulunan şehirlerin çokluğu ile ilgili daha kapsamlı problemin çözülmesi açısından konu dışı kalmaktadır. Bununla birlikte İbn Havkal, şurada ya da burada birbirlerine yakın bir şekilde inşa edilen ve kırsal bölgelerin tamamına yayılmış olan sayısız kalenin varlığından söz etmektedir. Bu kaleler müstahkemi ve buralarda, nüfusları sıklıkla binlere ulaşan yerleşim birimleri vardı. Örneğin, sık sık kale olduğundan söz edilen Amorion, 838 yılında Araplar tarafından tahrip edilmeden önce, muhtemelen 40 bin civarında nüfusa sahipti.²⁰ Ayrıca,

^{***} Modern Türkiye'nin orta batısında, Isparta'nın Yalvaç ilçesi yakınlarında bir antik şehir. Ç.N.

¹⁷ E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources," *JHS*, 18 (1898), 193, 194, 198, 199; aynı yazar, "Byzantines and Arabs in the Time of the Abbasids," *EHR*, 15 (1900), 734, 740, 745; Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor (Leipzig, 1883), I, 345, 351, 353, 354, 382, 390, 395, 404, 411; İbn Hauqal, aynı eser, I, 190 ("Ankara, grande ville en ruines"); İbn Khordadbeh, apud H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung* (Leipzig, 1899), 83 ("la ville, actuellement ruinée, de Nicomédie"); A. A. Vasiliev, H. Grégoire ve M. Canard, *Byzance et les Arabes*, I (Brussels, 1935) (Amorion ve Ancyra). Ayrıca bakınız: Ahrweiler, aynı eser, 30 ff.

¹⁸ M. Canard, *Miscellanea Orientalia* (Londra, 1973), study II ("L'impérialisme des Fatimides et leur propagande," İlk olarak 1947'de yayınlanmıştır.)

¹⁹ İbn Hauqal, aynı eser, I, 195: "L'empire byzantin apparaît à beaucoup de musulmans cultivés et d'auteurs d'ouvrages comme très différent de ce qu'il est en réalité. En effet, il est dans une situation précaire; sa puissance est insignifiante, ses revenus sont médiocres, ses populations d'humble condition, la richesse y est rare, ses finances sont mauvaises et ses ressources sont maigres... l'empire byzantine n'approche pas l'importance du Maghreb ni sa puissance...."

²⁰ Charanis, *Studies on the Demography*, study I, s. 8, kaynaklarda bu tahmini destekleyen kayıtlar verilmiştir. Amorion harabelerinden geride kalanları görmüş olanlardan, bu harabelerin 40 bin

“rahiplerin ikamet ettiği yerleşim birimleri, kayalarla ya da tünellerle ayrılan evlerin bulunduğu şehirler”e yapılan gönderme, İbn Havkal’ın, Anadolu’nun bu kısımlarının, hiçbir zaman şehirleri ile meşhur olmadığını düşünmüş olabileceğini göstermektedir. Görünüşe göre durum, bizzat İbn Havkal’ın, eserinin, Attaleia ile İstanbul arasında sürekli kesintisiz olarak işleyen bir yolun var olduğunu söylediği bölümünde de işaret ettiği gibi, Anadolu’nun diğer yerlerinde farklıdır.

Hudûdu'l-Âlem yazarının tanıklığı, aynı derlemeden alınan bir başka kayıt ile çeliştiğinden dolayı, etiket değerinden hareketle kesin bir biçimde kabul edilemez. Diğer kaynak, 845 yılı civarında Arap coğrafyacıları tarafından bilindiği şekliyle, doğrudan doğruya imparatorlukta bulunan temaların listesini vermektedir. Okuyalım: “Bu eyaletlerin (temalar) her biri geniş alanlara yayılır. Bu eyaletlerde çok miktarda şehir, köyler, kaleler, hisarlar, dağlar, akarsular ve güzel yerler vardır.”²¹ Bu kayıt, Rûm’da bulunan şehirlerin az olduğunu belirten kayıttan önce zikredilmektedir; dolayısıyla da ikinci kayıt tarafından betimlenen ve daha önceki bir tarihe atfedilen koşulları tasvir etmemektedir. Ayrıca, Bizans İmparatorluğu’nun dâhili durumu ile ilgili olan metnin sonuna şu not ilave edilmiştir: “Ve bu eyaletler, büyük köyler ve (bu köylerde bulunan) şehirler ise anlattığımız gibidirler ve Harita’da gösterilmişler...” Düzenleyene göre, bu metin uygunsuzdur: “köyler” ve “şehirler” kelimeleri, ters bir sıralama yöntemi ile zikredilmelidir.²² Bundan dolayı, metin şu şekilde okunabilir: “Ve bu eyaletler, büyük şehirler ve (bu şehirlerde bulunan) köyler ise anlattığımız gibidirler ve haritada gösterilmişler.” Bizans Anadolu’sunda bulunan şehirler ile ilgili kayıtlarında, muhtemelen bu şehirleri başka kaynaklardan almış olduğu için *Hudûdu'l-Âlem* yazarının kafası besbelli ki karışıktır. Bununla birlikte bu kayıtlar, Anadolu’da, en azından 9. yüzyılın ikinci yarısında birkaç şehir olmadığını göstermektedirler. Bu elbette, Arapların kalıcı hasara sebebiyet vermediklerini söylemek demek değildir. Aslına bakılırsa, burada, yağmalamalardan dolayı yok olup giden ya da ayakta kalmalarına rağmen köylere dönüşmüş olan şehirler vardı.²³

kişilik bir nüfus için çok küçük bir şehre işaret etmekte olduğunu öğrendim. Bununla birlikte, Amorion’un defalarca yıkıldığı ve yeniden inşa edildiği ve hâlihazırda mevcut olan harabelerin, büyük bir ihtimalle, şehrin, 838 yılında Araplar tarafından maruz bırakıldığı yıkımdan önceki büyüklüğünü göstermediği hatırlanmalıdır.

²¹ *Hudûd al-Âlam*, 156f.

²² *Aynı yer*, 157 ve not 2.

²³ Karş. Ahrweiler, *aynı eser*, 30 ff.

Araplar, yukarıda listesini vermiş olduğum, bir veya daha fazla kez ele geçirmiş oldukları Anadolu'daki Bizans şehirlerinin hiçbirini uzun süre ellerinde tutamadılar. Verdikleri bütün hasarlar, 838 yılında tahrip edilışinden sonra onarılan Amorion örneğinde olduğu gibi bazen küçük ölçekli de olsa, bazı şehirleri tekrardan inşa eden Bizanslı yetkililer tarafından, en azından bir ölçüde onarıldı. Muhtemelen 864 yılında verilen bir nutukta, Pharoslu Kutsal Meryem'in Palatine Kilisesi'nin İmparator III. Mikhael tarafından yapılan açılışı sırasında, Bizans Patriği Photius, İmparator'un "uzun zamandır çökmüş durumda olan şehirleri yeniden kurduğunu, yeni şehirler inşa ettiğini, diğerlerini de yeniden nüfuslandırıdığını ve sınırları, şehirler için güvenli bir hale getirdiğini" ilan etti.²⁴ Bu konuşma, İmparator'un huzurunda yapılmıştı; bu yüzden konuşmada retorik abartmalar yapılmış olabilir. Bununla birlikte kitabelerden, III. Mikhael'in, muhtemelen 858-9 civarında Ankara'yı yeniden inşa ettiği ve İznik'i (Nicaea) de restore ettiği öğrenilmektedir.²⁵ Ankara, daha önce I. Nikephoros tarafından da restore edilmişti.²⁶ Birkaç şehir, Arapların neden olduğu karmaşaya rağmen yalnız varlıklarını korumaya devam etmeyip, aynı zamanda ticaret ve sanayi merkezi olmayı da sürdürdüler. Bu şehirlerin içinde Attaleia, Efes (Ephesus), İzmir (Smyrna), İznik (Nicaea), İzmir (Nicomedia), Bursa (Prusa), Heracleia Pontica, Amastris ve Trabzon (Trebizond) da vardır.²⁷ Attaleia ve Trabzon, devlet gelirleri açısından sahip oldukları öneme atfen İbn Havkal tarafından özellikle zikredilmektedirler.²⁸ Bu şehirlerin nüfus yoğunluğu hakkında kesin bir şey söylenemez. Araplar tarafından 838 yılında tahrip edilmesinin arifesinde Amorion'un nüfusu için 40 bine yakın bir rakam verilmekte, İznik'in de kalabalık bir nüfusa sahip olduğu söylenmektedir.²⁹ Fakat bu şehirler, antik dönemlerdeki şehirler merkezlerinden

²⁴ C. Mango, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, DOS, III (Cambridge, Mass., 1958), 185 ve not 3.

²⁵ H. Grégoire, "Inscriptions historiques byzantines," *Byzantion*, 4 (1927-28), 437-49. Nicaea için bakınız: A. M. Schneider, "The City Walls of Nicaea," *Antiquity*, 12 (1938), 441.

²⁶ Cedrenus, *Historiarum Compendium*, Bonn ed. (1839), II, 34.

²⁷ Burada zikredilen şehirler ve diğerleri için bakınız: S. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley-Los Angeles, 1971), 10 ff.

²⁸ İbn Hauqal, *aynı eser*, I, 192.

²⁹ "Niçiya; burası, çok kimsenin meskün olduğu büyük bir şehirdir": A. A. Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya ve onun İstanbul betimlemesi," *SemKond*, 5 (1932), 154. Vasiliev, burada Niçiya'nın Iconium (Konya) olduğunu söyler. Fakat Canard (Vasiliev, Grégoire ve Canard, *Byzance et les Arabes* [supra, note 17], II, 2, 383 note 3) burasının Nicaea ya da muhtemelen Dorylaeum'un güneydoğusunda bulunan Nicolein (*aynı yer*, 434) olduğunu ileri sürmektedir. Fakat bakınız:

daha küçük olmasalar da, nispeten küçüktüler. Nüfusları askerlerden, rahiplerden, şehri çevreleyen kırsal alanları ellerinde tutan toprak sahiplerinden, köylülere ve elbette, bazı tüccar ve zanaatkârlardan oluşmaktaydı. Mesela, özellikle Amorion, Attaleia, Efes, İzmit ve Synada gibi yerlerden gelenlerin yanı sıra yabancı tüccarların da bulunduğu Attaleia ve Trabzon gibi bazı şehirlerde bir miktar Yahudi de yaşamaktaydı.³⁰

Anadolu'daki Bizans şehrinin en önemli işlevi, muhtemelen, kırsal alana çıkılan bir nokta olarak hizmete etmek ve kırsalı koruma görevini yerine getirmektir. Anadolu toplumu, Bizans İmparatorluğu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi, ağırlıklı olarak çiftçilerden oluşuyordu. Tarımsal ve hayvansal üretim yapmak hem bu toplumun en önemli ekonomik faaliyeti hem de devletin temel gelir kaynağıydı. Kırsal alanları ciddi bir biçimde etkileyen 7. yüzyıl ayaklanmaları, diğer şeylerle birlikte, sosyal yapıda önemli değişikliklere neden oldu. Bu değişikliklerin sonuçları hiçbir biçimde belirgin değildi; fakat işin özünde, çoğunluğu oluşturan köylülerin kendi topraklarını işleyerek bağımsız toprak sahiplerine dönüşmesine yol açtığı konusunda çok şüphe yoktur.³¹ 7. yüzyıldan önce cari olan durumun aksine, sonraki dönemde tarımsal alana bağımsız köylüler hâkimdi. Bu konu, İmparator I. Romanos tarafından, 934 yılında, tamamıyla bağımsız köylüleri zenginlerin tecavüzlerinden korumak amacıyla yayınlanan metnin bir pasajında açıkça ortaya konulmuştur. Pasajı okuyalım: “Bu tedbirleri yalnızca zenginlerin düşmanlık ve kıskançlıklarından dolayı değil, zayıfları korumak ve İmparatorluğu bir bütün olarak güvenli hale getirmek için aldık... Güçlülerin iktidarının yayılması... şimdi kanun tarafından kontrol altına alınmazsa, kamu yararının telafi edilemez şekilde kaybına yol açar. Çünkü genel gereksinimleri karşılayan, vergi ödeyen ve orduya asker

Theophanes Continuatus, Bonn ed. (1838), 464, burada İznik zengin ve kalabalık bir yer olarak gösterilmiştir.

³⁰ J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire 641-1204* (Atina, 1939), 30, 109, 119, 121, 186, 191. Karş. Ahrweiler, *Aynı eser*, 6 not 6 ve 7; Vryonis, *aynı eser*, 12. Bununla birlikte Anadolu'daki Yahudi toplulukları çok da büyük olamazdı. Çünkü İmparatorluğun tamamında yaşamakta olan Yahudi nüfusunun 15 bini geçtiği görülmemiştir; Bakınız: Starr, *aynı eser*, 34 ff.

³¹ Bu konuda hatırı sayılır bir literatür vardır. Referanslar için bakınız: P. Charanis, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire. Collected Studies* (Londra, 1973), study III (ilk olarak 1945'te basıldı); Aynı yazar, *Studies on the Demography*, study IV (ilk olarak 1963'te basıldı).

veren, ülkede meskûn bulunan halktır. Halk dilerse, her şey olumsuz sonuçlanır.”³²

Metin son derece açıktır. Vergileri ödeyen, genel gereksinimleri karşılayan ve orduya asker veren “halk,” bağımsız köylülerdir. Bunlar bir süreden beri vardır ve İmparatorluğa bereket ve refah sunmaktaydılar. 10. yüzyılda, Arap coğrafyacıların da sözünü etmiş olduğu Anadolu'nun zenginliğinin, aralarına, tema ordularını oluşturan asker-çiftçileri de dâhil edebileceğimiz köylülerin eseri olduğuna kuşku yoktur.

Antik Anadolu, çeşitli uyrukları içinde barındırmaktaydı. Büyük İskender'in fetihleri, bölgeyi, daha önce olduğundan daha yaygın bir Grek etkisinin altına aldı. Selevkoslar ve Attaloslar tarafından organize edilen Anadolu'nun hellenizasyonu, yarımadanın tamamında etkili bir yönetim kuran Romalılar tarafından ayrıca teşvik edilmekteydi. Cicero, Lidyalıları Grek olarak adlandırmaktaydı³³ ve Strabon, Cibyra'da Grekçe ve Pisidya dili ile birlikte kullanılmaya devam etmekteyse de, Lidya'da konuşulmakta olan Lidya dilinin, onun döneminde kendiliğinden ortadan kalktığını söylüyordu.³⁴ Roma hâkimiyetinin erken dönemlerinde konuşma alanı şehirlerle sınırlı olan ve yerliler arasında yalnızca eğitilmiş ve zengin kesimler tarafından konuşulan Grekçe, zamanla köylere ve mezralara yayılarak yoksul ve eğitimsiz kesimlerin konuşma dili haline geldi. Anadolu'daki Helenizm konusunda kendisinden daha uzman biri bulunmayan Louis Robert şöyle demektedir:

“Grek kültürü, 2-3. yüzyıllarda ve Geç İmparatorluk dönemi boyunca Frigya ve Lycaonia'da yaygındı. Grek dilinin kullanımı yalnızca nüfusun kaymak tabakasına, üst sınıflara özgü bir şey değildi. Anıtlarının –kitabeler ve mezar taşları- çoğunun çok “kaba” olması bunu gösterir. Tıpkı bu anıtların sayıca çok ve yoğun olmalarının, azatlılardan kölelere kadar çeşitli sosyal sınıfların bunları yapmış olduklarını göstermesi gibi.... Kitabeler çok fazla ve ilgi çekicidir ve mezar taşları, yalnızca şehirli zengin uyrukların oluşturduğu

³² Zepos, *Jus* (Atina, 1931), I, 208-9. Metnin, dünyanın yaratılışından 6443 yıl sonra, sekizinci *indictionun* [Roma'da 15 yıllık süre, Ç.N.] Eylülünde yayınlandığı düşünülmektedir; bu da Milâdi 934 yılına tekabül eder. Bir diğer tarih (928)'dir, *Aynı yer*, 206 not 6.

³³ Cicero, *The Verrine Orations*, IV, 10.21, Loeb (Londra, 1928), II, 304; *Lycii, Graeci homines*. Karş. W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (Londra, 1890), 19: “Yunanlılaştırma süreci, M.Ö. I. yüzyılın başlarında Likya'da uzun süre devam etti.”

³⁴ Strabo, *The Geography*, XIII, 4.17, Loeb (Londra, 1960), XIII, 192.

kaymak tabaka için değil... köylerde ve mezralarda ikamet eden zengin ya da fakir köylüler için de hazırlanmıştır.”³⁵

Grek dilinin Anadolu’daki yerli nüfusun bütün tabakaları arasında yayılmış olması, yerel dillerin artık konuşulmadığı anlamına elbette gelmez. Bu dillerin ne kadar süre konuşulmaya devam ettiği meselesi, daha sonra ortaya çıkan bir ya da iki kaynağın dışında ilgili metinleri bir araya getiren Karl Holl tarafından ayrıntılı bir biçimde incelendi.³⁶ Kronolojik olarak Hıristiyan çağının ilk altı yüzyılına ait olan bu metinler, şu dillerdedir: Kapadokya dili, Keltçe, İsauria dili, Lycaonia dili, Mysia dili ve Frigce. Bundan dolayı, bu dillerin 6. yüzyılın sonuna kadar en azından bir ölçüde konuşulmakta olduğu varsayılabilir. Bu dillerin bazılarının, diller birdenbire yok olamayacağı için, bir süre daha varlıklarını sürdürmüş oldukları düşünülebilir. Bu sürenin ne kadar olduğu bilinemez, fakat bu dillerden birinin 8. yüzyılın sonrasına kalma imkânı gerçekten çok azdır. Bir şey daha: Hıristiyanlığın çok erken dönemlerinde Anadolu’da birçok heretik grup ortaya çıkmıştı. Fakat 8. yüzyılın sonundan itibaren bu heretik grupların bazıları ortadan kayboldu; diğerleri canlılıklarını kaybettiler ve daha sonra ortaya çıkan diğer hiziplerle birleştiler. Bundan dolayı, Holls’un düşüncesi, heretik grupların yerel dilleri konuşan taraftarlarının varlığının, dillerin kullanılmaya devam ettiğinin kanıtı olarak algılanabileceği şeklindedir. Bu düşünce Hıristiyanlığın ilk yüzyılları için doğru olsa da, sonraki dönemler için bir anlamı yoktur.³⁷

Bununla birlikte, Bizans Anadolu’sundaki dilsel evrimin, Grekçenin yarımadaının eski yerel dilleri karşısındaki son ve mutlak zaferinden başka bir yönü daha vardır. Anadolu, İstanbul’un kuruluşu ile 8. yüzyılının sonu arasında, etnik yapı açısından, yeni halkların gelmesinin neden olduğu bazı değişimler geçirdi. Anadolu’ya, 4. yüzyılın sonuna doğru Gotlar ve 6. yüzyılda Vandallar

³⁵ MAMA, VII, *Hellenica*, 13 (1965), 53-54’deki incelemesinde...

³⁶ “Das Fortleben der Volkssprachen in Kleinasien in nachchristlicher Zeit,” *Hermes*, 43 (1908), 240-54; P. Charanis, “Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century,” *DOP*, 13 (1959) (= *Studies on the Demography*, study II), 25-26 ve orada verilen kaynaklar. Ayrıca bakınız: Vryonis, (*aynı eser*, 44-48). Bence Holl tarafından aktarılan metinlerden birinin sağlamlığını sorgulayan (46f.) Vryonis haklıdır.

³⁷ Charanis, “Ethnic Changes,” 26f., burada Holl ile aynı fikirdeyim. Fakat doğrusu, bu heretik grupların 6. yüzyıldan sonra varlıklarını sürdürdüklerine ve eğer sürdürdüyse de Grekçe konuşmadıklarına dair bir kanıtın olmadığıdır. Karş. Vryonis, *aynı eser*, 59f., burada Holl’un düşüncesi kuşkuludur.

ve daha fazla Got yerleştirildi.³⁸ Araplar Suriye, Filistin ve Mısır'ı aldıkları zaman birçok Ortodoks Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'na kaçtı ve büyük bir ihtimalle Anadolu'ya yerleştirildiler.³⁹ 7. yüzyılın sonuna doğru, II. Justinian, Mardaitleri Lübnan'dan çıkararak bir kısmını Attaleia bölgesine yerleştirdi.⁴⁰ Aynı imparator binlerce Slav'ı da Bithynia'ya yerleştirdi. Bir tarihçiye göre sayıları 208 bin olan daha fazla Slav, 762 yılında Anadolu'ya getirildi. Bunlar, Karadeniz'in Bythynia kıyısına yerleştirildiler, fakat görünüşe bakılırsa, daha sonra Anadolu'nun her yerine dağıtıldılar.⁴¹

Bizans Anadolu'sunda meskûn olarak belli ölçüde istikrar elde edebilen Slavların sayısı, muhtemelen 300 bine yakındı.⁴² Yeni gelen diğer unsurlarla ilgili bir rakam yoktur. Bununla birlikte, genel olarak bu yeni gelen unsurların nispeten az sayıda olup yüzlerle ve binlerle ifade edildikleri, büyük bir ihtimalle de hiçbir zaman on binlere ulaşamadıkları görülüyor. Kuşkusuz Lübnan'dan çıkarılan Mardaitlerin 12 bin kişi oldukları söyleniyor, fakat onların hepsi kesinlikle Anadolu'ya yerleştirilmediler.⁴³ 7. ve 8. yüzyıllar ile 9. yüzyılın erken dönemlerinde Bizans Anadolu'sunda hâlen Ermeniler vardı, fakat bir ulus olarak etkilerinin batıda ulaştığı en uç nokta olan Komana ile Küçük Ermenistan arasında sıkıştırılmışlardı. Ünlü Ermeni-Bizans ailesi Skleroi, aslında Bizans Anadolu'sunun bu bölümünün yerlisiydi. Bu dönem boyunca, yalnızca Bergama

³⁸ E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, Fransızca'ya çeviren: J. R. Palanque (Paris, 1959), 194-195; Procopius, *De bello Vandalico*, II, 14.17, Loeb (Londra, 1916), II, 330f.

³⁹ Charanis, "Ethnic Changes," 28 ve not 25. Ayrıca bakınız: Mgr. A. Scher, ed., *Histoire Nestorienne (Chronique de Séert)*, PO, XIII (Paris, 1919), 627: "La plupart des habitants de ces régions [Syria] se réfugièrent à l'intérieur de l'empire grec, laissant leurs propriétés." Kaynaklar bu mültecilerin Anadolu'ya geldiklerini söylemez. Fakat Attaleia limanının bulunduğu Anadolu, en muhtemel yerdir. 9. yüzyılda çok sayıda Hıristiyan Filistin'den Attaleia'ya geldi: Συλλογή παλαιστινής καί συριακής άγιολογίας, ed. M. A. Papadopoulos-Kerameus (=Pravoslavnyj palestinskij sbornik', XIX, 3 [57]) (St. Petersburg, 1907), 193; Karş. F. Halkin, "Saint Antoine le Jeune et Pétronas le vainqueur des Arabes en 863," *AnalBoll*, 62 (1944), 188.

⁴⁰ Theophanes, *ayni eser*, I, 363; Honigmann, *ayni eser*, 41; K. Amantos, *Μαρδαίται*, *Έλληνικά*, 5 (1932), 130-36.

⁴¹ Slavların Anadolu'ya yerleştirilmesi ile ilgili olarak bakınız: P. Charanis, "The Slavic Element in Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century," *Byzantion*, 18 (1946-48) (=Studies on the Demography, study VII and author's preface); *Ayni yazar*, "Ethnic Changes," 42-43.

⁴² Benim, 762 yılında Anadolu'da yaşayan Slavlar ve diğer belirsiz unsurlarla ilgili olarak verdiğim 208 bin rakamına göre bu çok cömert bir tahmindir.

⁴³ Bakınız *yukarıda*, not 40.

ve Priene’de bulunan iki Ermeni kolonisinin varlıklarını sürdürdüğü bilinmektedir.⁴⁴

Yeni gelenlerin konuştuıkları dil, Bizans Anadolu’suna ilk getirildikleri zaman elbette kendi yerel dilleriydi. Bu bölgelerin Araplar tarafından fethedilmesinin ardından Suriye ve Mısır’dan gelen Hıristiyanların Ortodoks olduklarına ve sonuç olarak da çok büyük bir ihtimalle Grekçe konuştuıklarına kuşku yoktur. Aynı şekilde Mardaitler de Ortodoks’tu ve ilk geldiklerinde hangi dili konuşuyorlarsa konuşsunlar, daha sonraları dillerini terk ederek Grekçe konuşmaya başladılar.⁴⁵ Kendilerinden 8. yüzyılın başlarına kadar bahsedilmeyen Gotlardan bu dönemde Greko-Gotlar olarak söz edilmesi, Grekçe konuşmaya başlamış olduklarının göstergesidir.⁴⁶ Slavonyalı Thomas’ın ordusuna katılarak II. Michael’e isyan ettiklerinin söylendiği 820 yılına kadar Vandallar’dan söz edilmemektedir.⁴⁷ Thomas’ın ordusunun etnik yapısının cari olan durumla herhangi bir ilişkisi olmadığına dair birçok anlatım vardır,⁴⁸ fakat orduda olduklarından söz edilen Vandallar, eğer gerçekten Justinianus tarafından Anadolu’ya iskân edilen Vandalların torunlarıysa, muhtemelen Grekçe konuşuyorlardı. İlk Vandallar yalnızca izole edilmiş bazı yerlere değil, orduya katıldıkları ve Hıristiyanlığı kabul ettikleri şehirlere de yerleşmişlerdi. Bunun anlamı, Vandalların, Grekçe konuşulan yerlerde öbekler halinde dolaştıkları ve zamanla, kendilerinin olmasa bile, torunlarının kesinlikle Grekçe konuşmaya başlamış olduklarıdır.

Ayrıca Slavlar, hellenizasyon sürecine çok erken dönemlerde katkı sağlamaya başladılar. Slavonyalı Thomas’ın etkileyici ve iyi bir hatip olduğu söylenir. Grekçe konuştuğuna şüphe yoktur. Çünkü hitabetine yönelik gönderme kamusal kariyeri ile ilintilidir.⁴⁹ Domuz bakıcısı, asker ve rahip olan Keşiş Ioannikes (754-846), Speros Vryonis’in de ortaya koyduğu gibi, Helenleşmiş bir Slav’dı.⁵⁰ Helenizasyona katkıda bulunan güçler, Thomas

⁴⁴ P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire* (Lisbon, 1963), 13, 16, 19f. Skleroi ailesinin kökeni ile ilgili olarak bakınız: *Aynı yazar*, “The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece,” *DOP*, 5 (1950) (= *Studies on the Demography*, study X), 147, 152.

⁴⁵ Honigmann, *aynı eser* (yukarıda, not 1), 41.

⁴⁶ Theophanes, *aynı eser*, I, 385; “Acta Graeca SS. Davidis, Symeonis et Georgii,” *AnalBoll*, 18 (1899), 256.

⁴⁷ Genesisius, *Historiae*, Bonn ed. (1834), 33.

⁴⁸ Karş. P. Lemerle, “Thomas le Slave,” *TM*, 1 (1965), 265 not 36.

⁴⁹ Genesisius, *aynı eser*, 32; Karş. Lemerle, *aynı eser*, 265.

⁵⁰ “St. Ioannicius the Great (754-846) and the ‘Slavs’ of Bithynia,” *Byzantion*, 31 (1961), 245ff.

örneğinde ordu, Ioannikes örneğinde ise ordu ve Kilise'ydi. Ayrıca çevre de önemli bir rol oynuyordu. Ana Slav kütesinden izole edilen, erken dönemlerde Hıristiyanlaştırılan, Grek dili ve edebiyatına maruz bırakılan Anadolu Slavları, zamanla dillerini terk ettiler ve Grekçe konuşmaya başladılar.⁵¹ Hellenizasyon süreci elbette bir gecede tamamlanmamıştı, fakat 9. yüzyılın sonu itibarıyla ileri bir seviyeye ulaşmış olmalıdır.⁵² Şimdiye kadar, Ermenilerin yeni yerleşmiş olduğu yerlerin de dâhil olduğu doğu sınırının bazı bölgeleri dışında, yüzyıllardır devlet, ordu, kilise ve eğitim dili olarak kullanılan Grekçe, Bizans Anadolu'sunun her yerinde hemen hemen herkes tarafından konuşulan günlük dil haline gelmişti.

Ortodoksluk, muhtemelen Bizans İmparatorluğu'nun kültürel karakterinin temel unsuru olarak Grekçeden daha etkili oldu. Bununla birlikte, Ortodoksluk da elbette bir gecede şekillenmedi. V. ve VI. yüzyıllarda İmparatorluğun doğu eyaletlerini sallayan Monofizitlik, Küçük Asya'ya da ulaşmış olsa da, burada derin etki bırakmadı.⁵³ İkonoklazm İstanbul'da ortaya çıktı ve elbette Anadolu'yu da etkiledi, fakat Anadolu'ya özgü sosyal ve kültürel faktörlerle şekillenen inancın inceliği sergilenemedi.⁵⁴ III. Leo'yu etkiledikleri söylenen Nacoleialı Konstantin ve Claudiopolisli Thomas isimli iki piskoposun, kendi yetki alanlarına özgü ikonlara duydukları düşmanlık tarafından güdülendiklerine dair gerçekten kanıt yoktur.⁵⁵ Patrik Germanicus'un Claudiopolisli Thomas'a yazdığı mektubunda bulunan Thomas'ın bütün şehirlere ve kalabalık halk gruplarını karışıklığa sürükleyen ikonoklastik faaliyetleri ile ilgili ifadeleri, karşıtımdan daha ziyade, suretler kültü lehine güçlü

⁵¹ F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle* (Paris, 1926), 102; Charanis, "The Slavic Element," (*supra*, not 41), 77ff.

⁵² 10. yüzyılda, Mora Yarımadası'nda (Peloponnesos) oturan Slavlarla Slavca iletişim kurabilen Bithynia'daki Slavların İmparatorluğa zarar vereceği düşüncesi endişeye neden oldu. Bu Slavların az bir kısmı askere alındı ve büyük bir ihtimalle 8. yüzyılda Bithynia'ya yerleştirilen Slavlarla hiçbir ilgileri yoktu. Makalem ile ilgili incelemeye bakınız: "The Slavic Element in Byzantine Asia Minor," (*yukarıda*, not 41), by G. Soules in *Ἐπ.Ἐτ.Βυζ.Σπ.*, 19 (1949), 339.

⁵³ Monofizitlik, Severus'un Antakya piskoposu olduğu 6. yüzyılın başlarında bazı gelişmeler kaydetse de, Severus'un 518 yılında azledilmesiyle başlayan çöküş süreci, Anadolu'da Monofizit hareketin ortadan kalkmasıyla sonuçlandı; bakınız: E. Honigmann, *Evêques et évêchés monophysites d'Asie antérieure au VIe siècle*, CSCO, 127, *Subsidia*, 2 (Louvain, 1951), 108ff.

⁵⁴ Mesela bakınız: A. Grabar, *L'iconoclisme byzantine: Dossier archéologique* (Paris, 1957), 93ff.; Ahrweiler, *aynı eser*, (*yukarıda*, not 6); P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantine* (Paris, 1971), 31ff.

⁵⁵ Bu piskoposların muhtemel rolü ile ilgili olarak bakınız: G. Ostrogorsky, "Les débuts de la Querelle des Images," *Mélanges Charles Diehl* (Paris, 1930), I, 235-38.

duygusal eğilimin var olduğuna işaret etmektedir.⁵⁶ Suretler kültürü, o zaman kadar Anadolu’da, muhtemelen imparatorluğun diğer bölgelerinden herhangi birinde olduğundan daha kararlı bir gelişim göstermişti.⁵⁷ Bundan dolayı, Piskopos Konstantin ile Thomas’ın ikonoklazmının, Eski Ahit’in suret yasağına dayanan bireysel tepkinin dışında başka bir içeriğe sahip olmaması muhtemeldir. Bu iki piskoposun suretler kültürünün gelişimine karşı gösterdikleri tutumun, bunun dışında başka bir kaynağa sahip olduğuna dair kayıt yoktur.⁵⁸ İkonoklazm meselesi İstanbul’da ve Anadolu’da kavga konusu oldu, fakat bu durum, İstanbul ile Anadolu’nun, pratik amaçlar doğrultusunda Grek Kilisesi’nin gücünü hemen hemen bütün bölgede tesis etmelerinden dolayı özel bir önem taşımaz. Güçlü olduğu eyaletlerde inatla var olmaya devam eden Monofizitlikten farklı olarak İkonoklazm, uygulanan sert tedbirlerden dolayı yok edildi. İkonoklazmın kökleri ile ilgili herhangi bir argüman kök salmadı. 9. yüzyılın sonundan itibaren İkonoklazmın bütün kalıntıları ortadan kayboldu; kaidesine dönen ikon, Anadolu’da, kendisine imparatorluğun başka herhangi bir yerinde bulabileceğinden çok daha derin kökler buldu.

Bizans Anadolu’sunun dinsel durumunun bir başka tarafı daha vardır. Erken dönem Hıristiyan Anadolu’su, bir uluslar mozaigi oldu kadar, hizipler mozaigiydi de. Kuşkusuz uluslar ve hizipler özdeş değildi. Bu hiziplerin epigrafisi ile ilgili özel bir çalışma kaleme alan W. M. Calder, bu durumu çok iyi betimlemektedir. “Anadolu,” diye yazmaktadır, “gerçekten, Kilise’nin erken dönemlerinde heretik hiziplerin yuvası olarak nam salmıştı; heretik hizipler, burada verimli bir gelişme alanı bulmuştu; yarımadanın her yerinde heretik

⁵⁶ PG, 98, col. 184.

⁵⁷ 8. yüzyılın sonundan itibaren puta tapıcılığın gelişimi ile ilgili olarak, E. Kitzinger tarafından yapılan parlak çalışmaya bakınız: “The Cult of Images in the Age before Iconoclasm,” *DOP*, 8 (1954), 85-150.

⁵⁸ “Kısaca, birisi yargılandığında, Anadolu piskoposları, Kitab-ı Mukaddes’teki putperestlik karşıtı pasajlara nadiren başvuruyorlardı ve muhtemelen, kendi aşırı görüşleri bağlamında ikonlara ödenen verginin ödenmesine hükmederek karar veriyorlardı”: S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III, with Particular Attention to the Oriental Sources*, CSCO, 346, *Subsidia*, 41 (Louvain, 1973), 105. (İkonoklazm ile ilgili düşüncemi, Gero’nun kitabını okumadan önce yazmıştım.) Ayrıca bakınız: P. Brown, “A Dark-Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy,” *EHR*, 88 (1973), 26: “Krizin ilk olarak Anadolu’nun batıda bulunan eyaletlerinde patlak vermesi şaşırtıcı değildir. Bunun nedeni, İkonoklazmın bu bölgelerde güçlü yerel köklere sahip olması değildi. Bilakis: burada yerel köklere sahip olan İkonodulizm idi....” İkonoklast imparatorların, yeryüzündeki otoritelerinin bir sembolü olarak kendi değerlerini geliştirmek amacıyla İsa’nın suretini yok etmeye çalıştıkları düşüncesi taraftar bulmaya devam etmektedir: L. W. Barnard, “The Emperor Cult and the Origins of the Iconoclastic Controversy,” *Byzantion*, 43 (1974), 13-29.

kiliseler kurulmuştu ve heretik önderler, birçok Hıristiyan toplumunun liderliği için Ortodoks piskoposlarla yarışmaktaydı.”⁵⁹ Bu heretik gruplarının birçoğunun yalnızca adı bilinmekteydi. Bunlardan herhangi birinin büyüklüğünü saptamak mümkün değil, fakat en azından bazıları uzun süre varlıklarını devam ettirdiler. Novatianlardan, Montanistlerden ve Tetradiitlerden Trullo Konsili'nin (692) 95 numaralı kanununda söz edilmekteydi.⁶⁰ Aynı kanun, “heretik hiziplerinin çoğunun Galatia'da ortaya çıktığından” bahsetmektedir. Denildiğine göre Montanistler, İmparatorun emri üzerine, vaftiz olmaktansa kendilerini yok etmeyi tercih ettikleri III. Leo dönemine kadar varlıklarını sürdürdüler.⁶¹ Tetradiitler çok daha fazla yaşadılar. İmparator I. Nikephoros'un kendilerine hoşgörülü davrandığını söyleyen Theophanes onlardan söz etmiştir.⁶² Yine Photius da, Ortodoksluğa döndürüldükleri sırada verdiği nutuklardan birinde onlardan bahsetmiştir.⁶³ Encratitler ve Apotactitler, kendilerinden Trullo Konsili'nin 95 numaralı kanununda bahsedilmiş olmasına rağmen, çok büyük bir ihtimalle bu tarihten önce hayatiyetlerini yitirmişlerdi. Novatianlar, görünüşe göre Montanistlerle birleştiler ve 8. yüzyılın başlarında onlarla birlikte ortadan kayboldular.⁶⁴

Öte yandan, bu sırada yeni heretik hizipler ortaya çıktı: Athinganoi ve Pavlikenler. Benimsedikleri inançlarla tuhaf bir fırka olarak ortaya çıkan Athinganoilerden, ilk kez 7. yüzyılın başlarında Presbiter Timothy'nin derlemesinde söz edilmektedir. 8. yüzyılın ilk yarısında Patrik Germanicus onlardan yeniden bahsetmiştir.⁶⁵ İlk olarak Frigya'da ortaya çıkan Athinganoiler 9. yüzyılın başlarında o kadar çoğaldılar ki, muhtemelen diğer fırkalarla da birleşerek Lycaonia (Konya bölgesi) içlerine kadar yayıldılar.⁶⁶ II. Mikhael'in, ebeveyninden Athinganoilerin inançlarını miras aldığı söylendi ve I.

⁵⁹ “The Epigraphy of the Anatolian Heresies,” *Anatolian Studies presented to Sir William Mitchell Ramsay* (Londra, 1923), 60.

⁶⁰ Mansi, XI, 984.

⁶¹ Theophanes, *aynı eser*, I, 401. Diğer metinler için bakınız: Starr, *aynı eser* (yukarıda, not 30), 91-92.

⁶² Theophanes, *aynı eser*, I, 496.

⁶³ Homily XVII, Mango, *aynı eser*, (yukarıda, not 24), 279-96.

⁶⁴ Bu heretik gruplar için ayrıca bakınız: J. Gouillard, “L'hérésie dans l'empire byzantine des origines au XIIe siècle,” *TM*, 1 (1965), 299-312. Karş. Charanis, “Ethnic Changes,” 26-27; Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism* (not 27 yukarıda), 55-60.

⁶⁵ Timothy, Konstantinopolis Presbiteri, *De Receptione Haereticorum*, PG, 86, col. 33; Germanicus, Konstantinopolis Patriği, *De Haeresibus et Synodis*, PG, 98, col. 85.

⁶⁶ Theophanes, *aynı eser*, I, 495; Genesisius, *aynı eser*, 32; Theophanes Continuatus, 42.

Nikephoros, hem onlarla hem de Pavlikenlerle dost olmakla itham edildi.⁶⁷ I. Mikhael döneminde, imparatorluk yetkilileri Athinanoilere karşı harekete geçmeye ikna edildiler. Athinganoiler bir yandan yok edilirken bir yandan da yurtlarından sürüldüler. Bazıları, yerliler tarafından yabancı –bu terim, yalnızca, onların Aeginalı olmadıkları anlamına gelebilir- olarak bilinecekleri Aegina adasına yerleştirildiler.⁶⁸ Bundan dolayı, Athinganoiler kayıtlardan bütünüyle silinmediler, fakat etkin bir heretik fırka olarak sahip oldukları önemi yitirdiler.⁶⁹

Pavlikenlerin fırkası, Anadolu'ya Ermenistan'dan getirilmişti. Fırkanın tarihinde ve inanışlarında hiçbir zaman anlaşılammış olan bazı noktalar vardır; araştırmacılar, bu noktalar hakkında ve ayrıca kaynakların niteliği konusunda fikir ayrılığına düşmüşlerdir.⁷⁰ Fakat bu konu ile ilgili önemli noktalarda, hem kaynaklar hem de bu kaynaklar üzerinde çalışmalar yapanlar müttefiktir. İlk olarak, Pavlikenler, 7. yüzyılın ikinci yarısında Armeniakon temasının Ermeni bölgelerinden gelerek Koloneia civarına yerleşmişlerdir. Burada inançlarını yayarak birçok mühtedi kazanmışlardır. 8. yüzyılın ikinci yarısında hareketin liderlerinden biri Pisidia bölgesindeki Antiocheia'ya gitti ve burada, muhtemelen Pavlikenizme yönelik ihtidalara zemin hazırladı. Fakat bu konu ile ilgili olarak kaynaklarda bilgi yoktur. Pavlikenler; IV. Konstantinos, II. Justinianus ve hatta muhtemelen Philippicus (711-13) dönemlerinde eziyetlere maruz kaldılar. Bununla birlikte, 8. yüzyılın geri kalan kısmında kendilerine açıkça hoşgörü ile yaklaşıldı. Fırka Koloneia ve Neo-Caesarea bölgelerinin her yerine yayıldı. Fakat I. Mikhael ve muhtemelen V. Leo dönemlerinde Athinganoilere uygulanan eziyetlere maruz kaldılar; pek çoğu öldürüldü ve

⁶⁷ Theophanes, *aynı eser*, I, 488; Theophanes Continuatus, 42.

⁶⁸ *The Life of Saint Athanasia of Aegina, Acta SS, August, III* (1867), 170E. Athinganoiler ile ilgili olarak bakınız: J. Starr, "An Eastern Christian Sect: the Athinganoi," *HTHR*, 29, 2 (1936), 93-106; Gouillard, *aynı eser*, 304-7, 309-12.

⁶⁹ Gouillard, *aynı eser*, 315-16.

⁷⁰ Pavlikenler ile ilgili Grekçe metinler, zamanımızda, Fransızca çeviri ile Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, D. Papachrysanthou ve J. Paramelle tarafından eleştirel bir basımda bir araya getirildi, *TM*, 4 (1970), 3-227. Ayrıca Nina G. Garsoian, Ermenice metinleri inceledi ve Ermenistan ve Bizans Anadolu'sundaki Pavlikenlerin tarihini yeniden oluşturdu: *The Paulician Heresy: A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire* (The Hague-Paris, 1967). Bizans Anadolu'sundaki Pavlikenlerin tarihi ile ilgili olarak hazırlanan son çalışmalardan birinin sahibi olan P. Lemerle, konu ile ilgili literatürün özetine ilişkin bir ek sunmaktadır: "Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques," *TM*, 5 (1973), 1-144. Benim ifadelerim ve elbette konu ile ilgili hükmüm, bu çalışmalara dayanmaktadır.

önemli bir kısmı, kendi kalelerini kurmalarına izin veren Arapların tarafına kaçtılar. III. Mikhael'in naibi Theodora döneminde Pavlikyenlere son darbe vuruldu. Denildiğine göre, bu sırada 100 bin kişi öldü ve mülklerine el konuldu; hayatta kalmayı başaranlar, daha önce Araplara sığınan din kardeşlerine katılarak kendilerine bir sığınak aradılar. Bundan sonra Pavlikyenlerle mücadele, artık yabancı bir güç haline gelmiş olduklarından dolayı, yalnızca askeri yoldan yapılacaktı. 872 yılında en güçlü kaleleri olan Tephrike Bizanslılar tarafından ele geçirilip yıkıldığı zaman, Pavlikyenlerin Bizans Anadolu'sundaki rolleri sona erdi. "Tephrike'nin yıkılmasıyla," diye yazar, Nina Garsoian, "Pavlikyenler, imparatorluğun doğu eyaletlerindeki tarihi sona erdi. Fırkanın bundan sonraki tarihi Balkanlarda ya da Fırat'ın ötesinde, Ermenilerin vatanında aranmalıdır."⁷¹ İkonoklazmın bastırılmasından kısa bir süre sonra Pavlikyenizmin sonunun gelmesi ve diğer heretik grupların da ortadan kalkmasıyla Bizans Anadolu'su Ortodoksluğun merkezi haline geldi.

Amaçlarının ne olduğu artık belirginleşmiş olan bu uzun notlar serisini toparlamanın zamanıdır. Bunlar, 9. yüzyılda Anadolu'nun yeterli insan gücüne ve devletin birinci derecede insan ve para kaynağı haline gelmiş olan bölgedeki kaynakların etkin bir şekilde kullanımına yönelik olarak kitlesel güdüleme işlevini yerine getiren sosyal yapıya sahip olduğunu gösterir. Ayrıca bu notlardan, aynı yüzyılın sonunda Anadolu'nun, kültürünün iki baskın bileşeni olarak Grekçe ve Ortodoksluk ile Helenistik Romalılardan oluşan *Romioi* isimli bir ulus ve diğer unsurlara bölündüğü anlaşılır. Anadolu'nun bu sosyal, ekonomik ve kültürel özellikleri, başarılı bir şekilde devam eden hayatta kalma mücadelesinin güçlü faktörleri olarak gelişti. Bu özellikler, 11. yüzyılın ilk çeyreğinin sonu itibarı ile ortaya çıkan ve imparatorluğu Avrupa'nın ve Yakındoğu'nun en büyük gücü haline getiren genişleme savaşları sırasında daha da güçlüydü.

"Araplar," diye yazar, Marius Canard, "Bizanslıların zaferlerinin, İslami ruhun zayıflamasından ve hükümdarların ihmalkârlık ve günahkârlıklarının sonucu olduğundan başka bir neden görmek istemediler...Fakat Abbasilerin çöküşü, olayların gelişiminde, yalnızca Bizanslılara yardımcı olan ikincil bir faktör olmaktan başka bir şey değildi. Bizans, gücünün kaynağını yeniden kendi bünyesinde bulmuştu. 10. yüzyılda imparatorluğu canlandıran bu yeniden

⁷¹ Garsoian, *aynı eser*, 130. Bununla birlikte bazı Pavlikyenlerin Bizans Anadolu'sunda yaşamaya devam ettiklerine dair belirtiler vardır. Fakat bunların sayıları önemli miktarda değildi. Karş. Lemerle, "Histoire des Pauliciens," 109-10.

diriliş, birkaç değerli adamın eseri idi: imparatorlar, bakanlar, generaller; ayrıca insanların kendi eserleriydi de... aynı dinsel inancı ve Roma İmparatorluğu idealini paylaştılar, politik, sosyal ve ekonomik olarak, en azından rakiplerine nazaran eksiksiz bir biçimde organize oldular. Bu insanlar, yalnızca mevcut yapının üzerinde tembelce yaşamadılar; sürekli gelişen askeri ve sivil kurumları gibi, kendilerini yenilediler ve geliştirdiler. Halifeler İmparatorluğuna karşı gerçekleştirilen muzaffer direnişte, büyük onur Anadolu insanlara ve İmparatorluğa göç eden Ermenilere verilmelidir...”⁷²

9. yüzyılın sonundaki gelişmişliği ile Bizans Anadolu’sunun nüfusu, 10. yüzyılın sonunu görmedi. Nüfustaki düşüş, aslına bakılırsa, 12. yüzyıl Anadolu’sundaki sosyal yaşamın ilk işaretlerinden biriydi. Ostrogorsky, İmparatorluğun tarımsal yapısı ile ilgili son çalışmalarından birinde, ona göre her biri toplumun evrimindeki bir aşamayı temsil eden üç belgeyi çözümlenmektedir:⁷³ *Çiftçinin Yasası*, 7. yüzyılın sonuna doğru ya da 8. yüzyılın başında derlenmiştir; *Vergilendirmeye Dair İnceleme*, 10. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenmiş bir belgedir ve *Thebes’in Vegi Kaydı* ise 11. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Eğer çözümlendiği belgelerin tamamı özgül, bir ve aynı yere göndermede bulunsaydı, Ostrogorsky’nin iddialarının doğruluğu noktasında bir sorun olmayacaktı. Durum böyle değil ve sonuç olarak onun çözümlemesinin doğruluğu tartışılabilir. Bununla birlikte, onun konu ile ilgili şu nihai hükmü bütünüyle problemlili olamayabilir: 11. yüzyılın sonlarında, mülkleri toprak sahibi zenginler tarafından soğurulan ve devlete bağımlı hale getirilen bağımsız köylüler neredeyse yok olma noktasına gelmişti. Bu soğurma süreci, toprak sahipleri, unvanlı aristokrasi ve ordu ile devletin önemli noktalarını ele geçirenlerin kaynaklarda bir sınıf olarak gözükmeye başladıkları ve resmi Bizans metinlerinde *δουατοί* (nüfuzlular) şeklinde zikredildikleri 9. yüzyılın sonuna doğru başladı. Bu süreç, İmparatorluğun her yerinde ortaya çıktı, fakat nüfuzlu kimselerin çoğu Anadolu’daydı ve mülkleri de buradaydı. Bu mülkler çok muazzamdı, biri 71.5 mile kadar uzanabiliyordu.⁷⁴ 10. yüzyılda imparatorlar bu süreci denetim altına almak için çok çaba harcadılar, fakat sonuçta başarısız oldular.

⁷² *Histoire de la Dynastie des H’amdanides de Jazîra et de Syrie* (Paris, 1951), 718-19.

⁷³ G. Ostrogorsky, “La commune rurale byzantine. Loi agraire –traité fiscal- cadastre de Thèbes,” *Byzantion*, 32 (1962), 139-66.

⁷⁴ E. Honigmann, “Un itinéraire arabe à travers le Pont,” *AIPHOS*, 4 (1936) (= *Melanges Franz Cumont*, I), 270f.

Bağımsız köylülerin yazgısı, imparatorluk ordusunun çekirdeğini oluşturan ve temaların ordularını meydana getiren asker-çiftçiler gibi oldu. Onların mülkleri de toprak sahipleri tarafından soğurulmuş, bağımlı hale getirilmişlerdi. Bunun etkisi, kuşkusuz, tema ordularının sahip olduğu gücün altının kazılması oldu. Bu arada, hemen hemen hepsi Anadolu'lu toprak sahiplerinden oluşan askeri liderlere yönelik bir dizi saldırı, devletin, ordusunu ve yönetici memurlarını elde ettiği kaynağı zayıflattı.

İlk saldırı, Bizans imparatorlarının en militerlerinden biri olan II. Basileos tarafından yapıldı. Basileos, iki farklı olayda tahtını, imparatorluğun askeri ve idari hayatında sivrilen iki aileye mensup olan Anadolu'nun en güçlü toprak sahipleri Skleros ile Phokas'tan güçlkle koruyabildi. Bundan dolayı, bir sınıf oluşturan toprak sahiplerinin askeri ve siyasi etkilerini yok etme yoluna gitti. Bunu iki şekilde yaptı: toprak sahiplerinin mülklerine el koyup onları başkentte hapsederek ve vergi koyarak. Basileos 987 yılında, tahtını ele geçirmeye çalışan toprak sahiplerinden biri olan Bardas Skleros ile uzlaştıktan sonra, ikincisi, ona, eğer imparatorluğun gücünü korumak istiyorsa, toprak sahiplerinden hiçbirinin zenginleşmesine izin vermemesini ve ağır vergilerle gelirlerini azaltmasını öğütledi.⁷⁵ Basileos, 1002 yılında, kendi borçlarını ödeyemeyecek kadar fakir olan köylülerin birikmiş ödemelerinin toprak sahipleri tarafından ödenmesini öngören *allelengyon* kanunu çıkararak bu öğüdü uygulamaya koydu.⁷⁶ Basileos'un ölümünden sonra *Allelengyon* kanunu yürürlükten kaldırıldı, fakat ordunun mutlak güvensizliği devam etti. Bu durum, 1026 yılında meydana gelen bir olayda çarpıcı bir biçimde görülmektedir. Studiumlu Alexius'un patrik olduğu bu yıl, kilise meclisi isyancılara ve onları komünyonu kabul eden papazlara karşı aforoz kararı aldı.⁷⁷ Orduyu devlet yönetiminden temizlemeye yönelik her türlü çaba gösterilince, bu güvensizlik bir devlet politikası haline geldi. Bu politika, IX. Konstantinos Monomakhos dönemini ile ordunun Isaac Komnenos döneminde tahtı bir kez daha kontrol altına almasından kısa bir süre sonra tahta çıkan X. Konstantinos Dukas dönemlerinin karakteristik özelliğiydi.⁷⁸

⁷⁵ Michael Psellos, *Chronographie*, ed. ve Fransızcaya çeviren: E. Renauld (Paris, 1926), I, 17ff.

⁷⁶ Skylitzes, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn (Berlin, 1973), 347; Karş. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I (Münich, 1924), 102, no. 793.

⁷⁷ Zepos, *Jus*, I, 273.

⁷⁸ Karş. Charanis, "On the Social Structure of the Later Roman Empire," *Byzantion*, 17 (1944-45), 54f.; aynı yazar, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century," *A History of the Crusades*,

Asker-çiftçilerin çöküşü ve orduya yönelik saldırılar Bizans ordusunun gücünü ve itibarını o kadar törpüledi ki, orduya hizmet etmenin çekiciliği kalmadı. 9. ve 10. yüzyıllardaki görkemli günlerinde itibar, onur ve yüksek bir paye sahibi olan askerlik mesleği, taşıdığı değeri daha fazla muhafaza edemedi ve sonunda, Kedrenos'un dediği gibi “askerler silahlarını bir kenara bırakarak avukat ya da hukukçu oldular.”⁷⁹ Aynı yazar, ordunun 1071 yılında Selçuklularla yaptığı savaşı anlatırken şöyle söyler: “Ordu Makedonyalılardan, Bulgarlardan, Kapadokyalılardan, Uzilerden, Franklardan, Varangianlardan ve bir şekilde burada bulunan diğer barbarlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Frigya’dakiler de gelmişti (θέμα ἀνατολικών). Onlarda inanılmaz bir şey vardı. Doğunun ve batının tamamını kontrol altına alan Romalıların ünlü şampiyonları şimdi yalnızca birkaç kişiydiler ve sefalet ve kötü muamele ile boyun eğiyorlardı. Silahsızdılar. Kılıç, mızrak ve tırpan gibi silahları yoktu... süvarilerden ve diğer ekipmanlardan da yoksundular. Çünkü İmparator uzun zamandır herhangi bir savaşa girmemişti. Bundan dolayı işe yaramaz ve yararsız görüldüler. Ücretleri ve ödenekleri azaltıldı.”⁸⁰ Anadolu’nun temalara ait orduları, pratik amaçlardan dolayı yabancı halklardan alınan ücretli askerlerle değiştirildi. Ruslar, Türkler, Alanlar, İngilizler, Normanlar, Almanlar, Peçenekler ve Bulgarlardan alınan bu ücretli askerler, imparatorluğun kültürel geleneklerine yabancıydılar ve imparatorluğunkinden ziyade kendi çıkarlarını kollamaya eğilimliydi.⁸¹ Verdikleri zarar, yaptıkları hizmetten daha büyüktü. Mesela Uzlar, Malazgirt’te düşmanın tarafına geçerek Bizans birliklerinin yenilgisinde büyük rol oynadılar.⁸² Anadolu’da imparatorluk hizmetinde bulunan Norman şeflerinden Hervé 1057’de Türklerin tarafına geçti. Crispin 1068 yılında açıktan açığa isyan etti. Bailleullu Roussel, Malazgirt’te oynadığı

eds. K. M. Setton ve M. W. Baldwin, 2. Baskı, (Philadelphia, 1969) (=Charanis, *Social, Economic and Political Life* [yukarıda, not 31], study XVI), 195f.

⁷⁹ *Historiarum Compendium*, II, 652.

⁸⁰ Aynı yer, 668.

⁸¹ Zaten Malazgirt’teki paralı birlikler Bizans ordusunda çok önemli bir konuma sahiptiler: C. Cahen, “La Compagne de Mantzikert d’après les sources musulmanes,” *Byzantion*, 9 (1934), 629. Malazgirt’ten sonra paralı unsurlar neredeyse tamamen kontrolü ele geçirdiler. Mesela Aleksios Komnenos’un orduları, Ruslardan, Türklerden, Alanlardan, İngilizlerden, Franklardan, Almanlardan, Bulgarlardan ve diğer unsurlardan oluşmaktaydı: Zepos, *Jus*, I, 317; P. Lemerle, A. Guillou ve N. Svoronos, *Archives de l’Athos. V: Actes de Larva*, I (Paris, 1970), 218, 243. Karş. H. Grégoire, “Les corps de troupe de l’armée d’Alexis Comnène,” *Byzantion*, 14 (1939), 280-83; J. Shepard, “The English and Byzantium: A Study of their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century,” *Traditio*, 29 (1973), 51-92.

⁸² Charanis, “The Byzantine Empire in the Eleventh Century,” 192.

kuşkulu rolün ardından Anadolu'da bir prenslik kurmaya çalıştı.⁸³ Orta ve Batı Anadolu'nun çeşitli şehirlerine yerleşen Selçuk Türkleri, buralara, Malazgirt'in ardından ortaya çıkan iç savaşlar sırasında Bizanslı generallerin hizmetinde paralı askerler olarak gelmişlerdi.⁸⁴

Bizanslıların Malazgirt'teki mağlubiyeti, Anadolu'daki Bizans iktidarının çöküşünün doğrudan ve dolaysız nedeniydi. Bizans ordusunun kötü koşulları ve paralı askerlerin şüpheli rolü, en azından Bizans açısından, Bizanslıların mağlup oluşunun en etkili iki nedeniydi. Bununla birlikte bu iki etken, çok daha temel bir gelişmenin ürünüydü: Anadolu'luların arasındaki dayanışmanın bozulması. Bu dayanışma iki unsurdan oluşmaktaydı: ağırlıklı olarak özgür ve bağımsız köylülerden meydana gelen tarımsal nüfusun bulunduğu sosyal yapı ile günlük konuşma dilinde Grekçe ve ülkenin kabul edilmiş dini olarak da Ortodokslukla temsil edilen kültürel benzerlik. 10. ve 11. yüzyıllarda sosyal yapıda meydana gelen değişimlerin ordunun gücünü törpülediğini, çöküşünde önemli oranda payı olduğunu ve bu çöküşün de Bizans'ın Malazgirt'teki yenilgisinin ve sonrasında meydana gelen şeylerin en önemli nedeni olduğundan söz etmişim.⁸⁵ Anadolu'lular arasındaki dayanışmayı oluşturan kültürel birliğin çöküşü, diğer etkenden daha fazla olmasa bile, en az onun kadar tahrip ediciydi.

10. yüzyıl ve 11. yüzyılın ilk bölümündeki genişleme savaşları sürerken, imparatorluğun Anadolu'da hükmettiği geniş topraklar, bir Kapadokya yerlisinin kelimeleriyle, "dilleri ve dinleri farklı olan yabancı milletler" tarafından iskân edildi.⁸⁶ Bu insanlar, Samiler, Ermeniler ve yüzyıllardır imparatorluktan ayrı yaşayan Gürcüler, Bizans Anadolu'sunda gelişen kültürel

⁸³ Bizans İmparatorluğu'na paralı asker olarak hizmet eden bu Normanlarla ilgili iyi bir monografi için bakınız: G. Schlumberger, "Deux chefs normands des armées byzantines au XIe siècle," *RH*, 16 (1881), 289-303; L. Bréhier, "Les aventure d'un chef normand en Orient," *Revue de cours et conférence de la faculté des lettres de Paris*, 10 (1911), 172-88.

⁸⁴ Charanis, "The Byzantine Empire in the Eleventh Century," 201.

⁸⁵ Fazlasıyla ilginç bir makalede, "Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal," *Transactions of the Royal Historical Society*, ser. 5, vol. 20 (1970), 31-52, M. F. Kennedy, Bizans'ın 11. ve 12. yüzyıllarda daha önce olduğundan daha müreffeh olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Ticaret ve sanayinin büyümesine vurgu yapmakta, bu dönemde şehirlerin geliştiğine işaret etmektedir. "Bizans'ın ekonomik yaşamı 11. ve 12. yüzyıllar boyunca hızlı bir şekilde büyümüştü; politik başarısızlıkların kökleri Angeli döneminde dayansa da (paralı askerlere nüfuzlu kimseler rağmen), bu büyüme yalnızca Dördüncü Haçlı Seferi ile sona erebilirdi" (s. 52). Bununla birlikte, Henny'nin sözünü ettiği büyüme imparatorluğun Avrupa'daki eyaletlerinde gözlemlenebilir, Anadolu'da değil. Karş. Charanis, *Studies on the Demography*, study I, s. 15-16.

⁸⁶ S. Vryonis, Jr., "The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas (1059)," *DOP*, 11 (1957), 264.

geleneğe yabancıydılar ve bu geleneğe uyum sağlamaya da kesinlikle istekli değildiler. Bu durum, özellikle, ister kendi istekleriyle ister zorla olsun, kaderlerini Anadolu'nun, şimdi Bizans'ın kontrolü altında bulunan anavatanlarının ötesindeki bölgelerinde çizen Ermeniler için geçerliydi.⁸⁷ Sonuç olarak, imparatorluğun durumu, mesela gelenlerin etnik ve sosyal görünümü altüst ederek ciddi gerilimlere neden olduğu Kapadokya⁸⁸ ile fırsat ortaya çıktığı anda bölücü hareketlere başlamaya hazır oldukları Kilikya bölgelerinde zayıfladı. Ermeni topraklarının ilhaki ile ortaya çıkan dinsel problemler ve özellikle nüfusun dağılması, Ermeniler ile Anadolu'nun geri kalanı arasında gerilime neden oldu. İlk olarak, 7. yüzyılda Mısır ve Suriye'nin kaybedilmesinden beri Anadolu'nun bazı bölgelerinde baskın olup diğerlerine göre çok güçlü olan bir dinsel azınlık vardı. Hem kilise hem de devlet bu durumdan dolayı çok endişeliydi ve sonuç olarak, Ortodoks olmayan nüfus, özellikle de Ermeniler Ortodoks inancını kabul etmeye zorlandı. Fakat kültürel ve ulusal gelişimleri dinsel inanç ve uygulamaları ile çok güçlü ilişki içinde olan Ermeniler inatla direndiler. Ayrıca Ermeniler, Bizanslıların, prenslerine ödün verdirmek için zaman zaman yaptıkları hilelerle küstürüldüler. Bu münasebetlerle bu prensler anavatanlarından çıkarılarak Anadolu'nun diğer yerlerine yerleştirildiler. Bu sertlik, bazen canavarca eylemleri tahrik edecek derecede bir yoğunluğa ulaşıyordu; mesela bir keresinde, görevden alınan Ani Kralı Kagik, Caesarea'nın Grek piskoposunu yakalatarak din adamına ait olan büyük bir köpekle birlikte bir çuvala koydurmuş ve daha sonra, adamlarına, hayvanın çıldırarak efendisini lime lime etmesine kadar onlara vurdurmuştu. Kagik'in bunu yapma nedeni, görünüşe göre piskoposun köpeğine "Ermeni" diye seslenmesiydi.⁸⁹ Fakat asıl neden, Greklerden ve Grek Kilisesi'nden nefret etmesiydi ve muhtemelen, bu nedeni kendisini haklı çıkarmak için kullanmıştı.

Ermeniler yüzyıllardır imparatorluğun hizmetindeydiler ve olağanüstü hizmetleri olmuştu; aslına bakılırsa, bir anlamda imparatorluğu onlar inşa etmişti.⁹⁰ Fakat Ermeniler, en azından yüksek makamlar elde edebilenleri,

⁸⁷ Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire* (yukarıda, not 44), 28ff.

⁸⁸ Bu gerilimlerle ilgili olarak ayrıca bakınız: S. Vryonis, Jr., "Byzantium: The Social Basis of the Decline in the Eleventh Century," *GRBS*, C. 2, no. 2 (1959) (=aynı yazar, *Byzantium: its Internal History and Relations with the Muslim World. Collected Studies* [London, 1971], study II), 168ff.

⁸⁹ Matthew of Edessa, *Chronique*, Ermeniceden çeviren: E. Dulaurier (Paris, 1858), 152-54.

⁹⁰ Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, 57: "Birisi bu iki yüzyılın (9. ve 10.) Bizans İmparatorluğunu Greko-Ermeni olarak isimlendirebilir; 'Greko,' çünkü her zaman olduğu gibi imparatorluğun medeniyeti Grek medeniyet idi, 'Ermeni,' çünkü imparatorluğun kaderini

Bizans kültürünü benimseyerek kendilerini bu kültürün çıkarları ile özdeşleştirdiler. *Romioi*'nin üyeleri oldular. Bununla birlikte, 11. yüzyıl Ermenilerinin durumu böyle değildi. İmparatorlukla hiçbir bağı olmayan bu Ermeniler, ne imparatorluğa entegre olmuşlardı, ne de kültürünü umursuyorlardı. Hem asker hem de sivil olarak şüpheli vatandaşlar olduklarını göstermekteydiler. Malazgirt Savaşı ile sonuçlanan seferde, Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes, askerlerini sivil Ermenilerin saldırılarından korumak için özel önlemler almak zorunda kalmıştı⁹¹ ve savaşta da Ermeni birlikleri Bizans ordusunu yüzüstü bıraktılar.⁹² Savaşın sonra, Ermeniler Bizans topraklarında kendi prensliklerini kurdular ve Danişmendlerin Sebasteia ve Malatya'yı ele geçirmelerine yardım ettiler.⁹³

Anadolu'daki Bizans iktidarının çöküşü, güçler birleşiminin sonucuydu: dış düşmanın operasyon yöntemleri ve enerjisi; Bizans Anadolu'sunun sosyal yapısındaki değişimler; temalara dayalı Bizans ordularının bozulması; Bizans'ta gözü pek bir liderliğin mevcut olmaması⁹⁴ ve son olarak da, hiçbir şekilde azımsanmayacak bir öneme sahip olan Bizans Anadolu'sunun kültürel birliğinin bozulması.

yönlendirenler ve savunma birliklerinin önemli bir bölümünü tedarik edenler büyük ölçüde Ermeni ya da Ermeni kökenliydi.”

⁹¹ Attaliates, *Historia*, ed. Bonn (1953), 135.

⁹² Michael the Syrian, *Chronique*, çeviren: J. B. Chabot, III (Paris, 1905), 169; Karş. Attaliates, *aym eser*, 113.

⁹³ Irene Melikoff, *La geste de Melik Danismend, Etude critique du Danismendname. I: Introduction et Traduction* (Paris, 1960), 90, 126, özellikle de 129.

⁹⁴ Bizans ordusunun verimliliği “generallerinin kalitesine dayanmaktaydı. İstanbul, mesela 6. yüzyılda Justinianos, Belisarios ve Narses, 8. yüzyılda Isaurialı imparatorlar, 9. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar da John Curcuas, Phokas ailesinin üyeleri, Sclerus aileleri, John Tzimiskez ve II. Basileos Bulgaroctonos gibi imparatorların sahip olduğu mükemmel komutanların bulunduğu yüzyıllarda mutluymdu. Son olarak Komnenoslar hanedanının imparatorlarını da unutmamalıyız”: Ada B. Hoffmeyer, “Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca National in Madrid,” *Gladius*, 5 (1966), 22. II. Basileos'un 1025 yılındaki ölümü ile I. Aleksios Komnenos'un tahta çıktığı 1081 yılı arasındaki hassas dönem hakkında denebilecek çok fazla şey yoktur. Bizans'ın bu dönemdeki başarısızlığı, en azından kısmen liderliğin başarısızlığıydı. Karş. Charanis, “The Byzantine Empire in the Eleventh Century” (*yukarıda*, not 78), 194ff.